

DAR DĖL LIETUVIŲ VARDAŽODINIŲ ŠAKNŲ FONEMŲ DAŽNUMŲ

VIDA KAROSIENĖ

Kaip žinoma, pirmoji būtina fonologinių nagrinėjimų prielaida yra tiriamos kalbos fonemų inventoriaus nustatymas. Šiandien daugelis kalbininkų sutaria, kad bendrinės lietuvių kalbos balsinėms monofonemoms, be balsių, atstovauja ir sutaptiniai dvibalsiai /ie/, /uo/, o priebalsių poklasiui, kaip neskaidomi fonologiniai vienetai, priskiriamos taip pat afrikatos /c/, /c'/, /č/, /č'/, /ʒ/, /ʒ'/, /š/, /š'/, /ž/, /ž'/, /dž/, /dž'/, /dš/, /dš'/, /džš/, /džš'/, /dšž/, /dšž'/, /džž/, /džž'/, /džšž/, /džšž'/, /dšžš/, /dšžš'/, /džžž/, /džžž'/, /džšžž/, /džšžž'/, /dšžžš/, /dšžžš'/, /džžžž/, /džžžž'/, /džšžžž/, /džšžžž'/, /dšžžžš/, /dšžžžš'/, /džžžžž/, /džžžžž'/, /džšžžžž/, /džšžžžž'/, /dšžžžžš/, /dšžžžžš'/, /džžžžžž/, /džžžžžž'/, /džšžžžžž/, /džšžžžžž'/, /dšžžžžžš/, /dšžžžžžš'/, /džžžžžžž/, /džžžžžžž'/, /džšžžžžžž/, /džšžžžžžž'/, /dšžžžžžžš/, /dšžžžžžžš'/, /džžžžžžžž/, /džžžžžžžž'/, /džšžžžžžžž/, /džšžžžžžžž'/, /dšžžžžžžžš/, /dšžžžžžžžš'/, /džžžžžžžžž/, /džžžžžžžžž'/, /džšžžžžžžžž/, /džšžžžžžžžž'/, /dšžžžžžžžžš/, /dšžžžžžžžžš'/, /džžžžžžžžžž/, /džžžžžžžžžž'/, /džšžžžžžžžžž/, /džšžžžžžžžžž'/, /dšžžžžžžžžžš/, /dšžžžžžžžžžš'/, /džžžžžžžžžžž/, /džžžžžžžžžžž'/, /džšžžžžžžžžžž/, /džšžžžžžžžžžž'/, /dšžžžžžžžžžžš/, /dšžžžžžžžžžžš'/, /džžžžžžžžžžžž/, /džžžžžžžžžžžž'/, /džšžžžžžžžžžžž/, /džšžžžžžžžžžžž'/, /dšžžžžžžžžžžžš/, /dšžžžžžžžžžžžš'/, /džžžžžžžžžžžžž/, /džžžžžžžžžžžžž'/, /džšžžžžžžžžžžžž/, /džšžžžžžžžžžžžž'/, /dšžžžžžžžžžžžžš/, /dšžžžžžžžžžžžžš'/, /džžžžžžžžžžžžžž/, /džžžžžžžžžžžžžž'/, /džšžžžžžžžžžžžžž/, /džšžžžžžžžžžžžžž'/, /dšžžžžžžžžžžžžžš/, /dšžžžžžžžžžžžžžš'/, /džžžžžžžžžžžžžžž/, /džžžžžžžžžžžžžžž'/, /džšžžžžžžžžžžžžžž/, /džšžžžžžžžžžžžžžž'/, /dšžžžžžžžžžžžžžžš/, /dšžžžžžžžžžžžžžžš'/, /džžžžžžžžžžžžžžžž/, /džžžžžžžžžžžžžžžž'/, /džšžžžžžžžžžžžžžžž/, /džšžžžžžžžžžžžžžžž'/, /dšžžžžžžžžžžžžžžžš/, /dšžžžžžžžžžžžžžžžš'/, /džžžžžžžžžžžžžžžžž/, /džžžžžžžžžžžžžžžžž'/, /džšžžžžžžžžžžžžžžžž/, /džšžžžžžžžžžžžžžžžž'/, /dšžžžžžžžžžžžžžžžžš/, /dšžžžžžžžžžžžžžžžžš'/, /džžžžžžžžžžžžžžžžžž/, /džžžžžžžžžžžžžžžžžž'/, /džšžžžžžžžžžžžžžžžžž/, /džšžžžžžžžžžžžžžžžžž'/, /dšžžžžžžžžžžžžžžžžžš/, /dšžžžžžžžžžžžžžžžžžš'/, /džžžžžžžžžžžžžžžžžžž/, /džžžžžžžžžžžžžžžžžžž'/, /džšžžžžžžžžžžžžžžžžžž/, /džšžžžžžžžžžžžžžžžžžž'/, /dšžžžžžžžžžžžžžžžžžžš/, /dšžžžžžžžžžžžžžžžžžžš'/, /džžžžžžžžžžžžžžžžžžžž/, /džžžžžžžžžžžžžžžžžžžžž/, /džšžžžžžžžžžžžžžžžžžžžž/, /džšžžžžžžžžžžžžžžžžžžžžž/, /dšžžžžžžžžžžžžžžžžžžžžžš/, /dšžžžžžžžžžžžžžžžžžžžžžžš/.

Šiame straipsnyje ir norime pateikti lietuvių kalbos vardažodinių šaknų fonemų dažnumus, kurie buvo skaičiuoti laikantis antrosios čia minėtos sudėtinųjų dvibalsių fonologinės interpretacijos ([i], [u]=/i, u/), bei palyginti juos su analogiško tyrimo rezultatais, kur sudėtiniai dvibalsiai buvo išskaidyti į /a, e, u/+/j, v/ [žr. Karosienė, 1987].

Pasirinkus sprendimą, kad sudėtinųjų dvibalsių antrieji dėmenys – ne priebalsių /j, v/, o balsių /i, u/ alofonai, pirmiausia reikia laukti abiejų balsių /i/, /u/ ir balsingųjų priebalsių /j/, /v/, /v'/ santykinių dažnumų pakitimo. Kadangi sudėtiniai dvibalsiai yra daug dažnesni vienskiemenėse nei daugiaskiemenėse šaknyse, tai ir balsių /i/, /u/ dažnumai smarkiau šokteli vienskie-

¹ Abiejuose tyrimuose taikoma ta pati metodika. Plačiau apie ją žr. [Karosienė, 1987, p. 44].

menių šaknų masyve. Tuo tarpu balsingųjų priebalsių /j/, /v/ dažnumai čia akivaizdžiai sumažėja (žr. 1 lentelę). Daugiaskiemenių šaknų masyve šių fonemų dažnumų skirtumai pirmuoju ir antruoju atveju ne tokie žymūs (žr. 2 lentelę).

1 lentelė. Fonemų dažnumai vienskiemenėse šaknyse²

	kai [i, u] = /j, v/		kai [i, u] = /i, u/	
	p (%)	$\underline{\theta} \div \overline{\theta}$ (95 %)	p (%)	$\underline{\theta} \div \overline{\theta}$ (95 %)
/i/	2,88	2,45 ÷ 3,34	4,91	4,34 ÷ 5,50
/u/	3,05	2,61 ÷ 3,52	4,79	4,24 ÷ 5,38
/j/	2,64	2,23 ÷ 3,08	0,61	0,42 ÷ 0,84
/v/	3,57	3,09 ÷ 4,08	1,84	1,50 ÷ 2,22
/v'/	1,80	1,46 ÷ 2,18	1,78	1,45 ÷ 2,16

2 lentelė. Fonemų dažnumai daugiaskiemeniėse šaknyse

	kai [i, u] = /j, v/		kai [i, u] = /i, u/	
	p (%)	$\underline{\theta} \div \overline{\theta}$ (95 %)	p (%)	$\underline{\theta} \div \overline{\theta}$ (95 %)
/i/	5,48	4,56 ÷ 6,48	5,99	5,03 ÷ 7,03
/u/	3,34	2,63 ÷ 4,14	3,76	3,00 ÷ 4,61
/j/	1,49	1,02 ÷ 2,04	0,97	0,60 ÷ 1,43
/v/	2,04	1,49 ÷ 2,68	1,63	1,13 ÷ 2,20
/v'/	1,67	1,17 ÷ 2,26	1,67	1,17 ÷ 2,26

Kaip rodo 95 % pasikliaujamieji intervalai, kalbamų fonemų dažnumų skirtumas statistiškai reikšmingas tik vienskiemenių šaknų masyve: čia visų fonemų, išskyrus /v'/, pasikliaujamųjų intervalų ribos ne tik nesusikerta, bet ir nesuliečia, plg.: /i/ – 2,45 ÷ 3,34 ir 4,34 ÷ 5,50, /u/ – 2,61 ÷ 3,52 ir 4,24 ÷ 5,38, /j/ – 2,23 ÷ 3,08 ir 0,42 ÷ 0,84, /v/ – 3,09 ÷ 4,08 ir 1,50 ÷ 2,22. Daugiaskiemenių šaknų masyve, kur pasikliaujamieji intervalai susipina, šių fonemų dažnumų skirtumas nėra statistiškai reikšmingas.

Balsių /i/, /u/ santykinių dažnumų padidėjimas nedaro esminės įtakos balsių posistemio centrui: dažniausių balsinių fonemų grupei abiem atvejais priklauso tos pačios fonemos (/a/, /e/, /u/, /i/) – skiriasi tik jų dažnumų įėjėlės tvarka. Tačiau priebalsiai /j/, /v/, /v'/, jų dažnumui sumažėjus, į priebal-

² Simbolių reikšmės: p – santykinis fonemos dažnumas (%), θ – apatinis, $\overline{\theta}$ – viršutinis 95 % tikimybės pasikliaujamųjų intervalų rėžis.

sių poklasio sistemos centrą jau nebepatenka. Antai pagal ankstesniojo tyrimo duomenis balsingiesiems /v/, /j/ priebalsių dažnumų lentelėje teko 6-oji ir 12-oji vietos viensikiemenių šaknų masyve bei 12-oji ir 22-oji daugiaskiemenių šaknų masyve [žr. Karosienė, 1987, p. 46]. Tuo tarpu pastarojo tyrimo rezultatai rodo, kad šie priebalsiai tenkinasi atitinkamai 20-ąja ir 29-ąja bei 19-ąja ir 28-ąja vietomis.

Pasikeitė ir fonemų klasių dažnumai bei šių klasių santykiai. Išaugus trumpųjų balsių lyginamajam svoriui, ilgieji balsiai ($\bar{V}$) viensikiemenėse šaknyse sudaro 27,16 % (buvo 31,19 %) visų balsių, daugiaskiemenėse – 19,43 % (buvo 19,92 %). Taigi dabar jų santykis su trumpaisiais balsiais ($\check{V}$) yra toks: $\bar{V}:\check{V}=1:2,68$ (buvo $\bar{V}:\check{V}=1:2,21$) viensikiemenėse ir $\check{V}:\bar{V}=4,15:1$ (buvo 4,02:1) daugiaskiemenėse šaknyse. Priešakiniais balsiams viensikiemenėse šaknyse tenka 39,63 % (buvo 37,55 %) visų balsių, daugiaskiemenėse – 43,17 % (buvo 43,13 %). Šie pakitimai tik nežymiai veikia viensikiemenių šaknų užpakalinių (V^u) ir priešakinių (V^i) balsių santykį: $V^u:V^i=1,52:1$ (buvo 1,66:1). Daugiaskiemenių šaknų masyve $V^u:V^i=1,32:1$ lieka koks buvęs.

Balsių santykis su priebalsiais viensikiemenėse šaknyse yra: $V:C=1:2,42$ (buvo 1:2,93), daugiaskiemenėse – $V:C=1:1,65$ (buvo 1:1,72). Taigi priebalsių klasė abiejuose šaknų masyvuose sumažėjo atitinkamai nuo 74,56 % iki 70,79 % ir nuo 63,17 % iki 62,24 %.

Balsingiesiems priebalsiams viensikiemenėse šaknyse priklauso 40,90 % (buvo 43,89 %), daugiaskiemenėse – 43,81 % (buvo 44,78 %) visų priebalsinių fonemų. Trankiųjų (C) ir balsingųjų (R) priebalsių santykis dabar labiau kontrastuoja: $C:R=1,44:1$ (buvo 1,28:1) viensikiemenėse ir $C:R=1,28:1$ (buvo 1,23:1) daugiaskiemenėse šaknyse. Buvęs nežymus sprogstamųjų (T) ir balsingųjų (R) priebalsių poklasių santykio skirtumas praktiškai visai išnyksta: viensikiemenių šaknų $T:R=1,02:1$ (buvo 1:1,11), daugiaskiemenių šaknų $T:R=0,99:1$ (buvo 1,05:1).

Minkštieji priebalsiai vėlgi retesni už kietuosius: jiems tenka 41,56 % (buvo 42,25 %) visų priebalsių viensikiemenių šaknų ir 45,22 % (buvo 45,52 %) daugiaskiemenių šaknų masyve.

Sujungus abu šaknų masyvus, buvo skaičiuoti vidutiniai vardažodžių šaknų fonemų dažnumai. Gauti rezultatai pateikiami 3 lentelėje.

Fonemų branduolį (50 % visų balsių ir priebalsių) dabar sudaro ne 11, kaip anksčiau [plg. Karosienė, 1987, p. 51], o 10 pirmųjų dažniausiųjų balsių ir priebalsių. Išskyrus tai, kad į šią grupę nebepatenka balsingasis /v/, pačių dažnųjų fonemų sąrašas lieka nepasikeitęs. Vadinasi, kiekybinius rodiklius – mažesni fonemų skaičių – kompensuoja kokybiniai – didesnis balsių /i/ ir /u/ dažnumas. Įdomu, kad, sumažėjus fonemos /v/ santykiniam dažnumui, ji dabar ne tik neįeina į sistemos branduolį, bet ir į jos centrą, t. y. nepriklauso fonemų, užimančių 75 % balsių ir priebalsių, grupei (lentelėje ši grupė atskirta

3 lentelė. Vidutiniai vardažodžių šaknų fonemų dažnumai

	p (%)	$\underline{\Theta} \div \bar{\Theta}$ (95 %)		p (%)	$\underline{\Theta} \div \bar{\Theta}$ (95 %)
1. /a/	9,98	9,31 ÷ 10,67	26. /m/	1,70	1,42 ÷ 2,00
2. /k/	6,36	5,82 ÷ 6,92	27. /p'/	1,66	1,38 ÷ 1,96
3. /i/	5,22	4,73 ÷ 5,73	28. /m'/	1,53	1,26 ÷ 1,82
4. /r/	4,76	4,28 ÷ 5,24	29. /d'/	1,45	1,19 ÷ 1,73
5. /u/	4,50	4,04 ÷ 4,98	30. /i/	1,25	1,01 ÷ 1,51
6. /e/	4,13	3,69 ÷ 4,59	31. /ū/	1,21	0,97 ÷ 1,47
7. /l'/	3,94	3,51 ÷ 4,39	32. /ž/	1,19	0,96 ÷ 1,45
8. /r'/	3,62	3,21 ÷ 4,06	33. /ie/	1,18	0,95 ÷ 1,44
9. /t/	3,44	3,04 ÷ 3,86	34. /ė/	1,17	0,94 ÷ 1,42
10. /n/	3,44	3,04 ÷ 3,86	35. /g'/	0,93	0,72 ÷ 1,16
11. /l/	3,07	2,69 ÷ 3,47	36. /uo/	0,90	0,70 ÷ 1,13
12. /g/	2,83	2,47 ÷ 3,21	37. /b'/	0,90	0,70 ÷ 1,13
13. /s/	2,76	2,40 ÷ 3,14	38. /ž/	0,82	0,63 ÷ 1,04
14. /t'/	2,67	2,32 ÷ 3,04	39. /j/	0,72	0,54 ÷ 0,92
15. /n'/	2,20	1,88 ÷ 2,55	40. /z/	0,28	0,17 ÷ 0,41
16. /p/	2,18	1,86 ÷ 2,52	41. /č'/	0,27	0,16 ÷ 0,39
17. /d/	2,14	1,82 ÷ 2,48	42. /z'/	0,20	0,11 ÷ 0,31
18. /š'/	2,04	1,74 ÷ 2,38	43. /ā/	0,08	0,03 ÷ 0,16
19. /k'/	2,02	1,72 ÷ 2,35	44. /ð/	0,07	0,02 ÷ 0,14
20. /s'/	1,98	1,68 ÷ 2,30	45. /c/	0,03	0,00 ÷ 0,08
21. /ō/	1,96	1,66 ÷ 2,29	46. /ž'/	0,03	0,00 ÷ 0,08
22. /b/	1,87	1,58 ÷ 2,19	47. /ē/	0,01	0,00 ÷ 0,05
23. /š/	1,79	1,50 ÷ 2,10	48. /c'/	0,01	0,00 ÷ 0,05
24. /v/	1,78	1,49 ÷ 2,09	49. /č/	0,01	0,00 ÷ 0,05
25. /v'/	1,75	1,47 ÷ 2,06			

ištisine linija). Natūralu, kad į dažniausiųjų fonemų sąrašą neįtraukta ir balsingasis /j/. Jo vietą dabar užima ilgasis balsis /ō/, buvęs paskutiniojo (75 – 100 %) dažnumo intervalo pradžioje [plg. Karosienė, 1987, p. 51].

Sistemos kraštutinėje periferijoje (apie 1,0 % visų fonemų) nepasikeitė nei fonemų skaičius, nei jų eilės tvarka. Kaip ir anksčiau, jai priklauso balsiai /ā, ð, ē/ ir priebalsiai /z, z', č, č', c, c', ž/ (lentelės pabaigoje jie atskirti punktyrine linija).

Apskaičiavus vidutinius fonemų klasių dažnumus ir tų klasių santykius, gauti tokie rezultatai: balsiams tenka 31,66 % (buvo 28,70 %) visų fonemų – jų santykis su priebalsiais V:C=1:2,16 (buvo 1:2,48). Ilgieji balsiai sudaro

24,53 % visų balsių (buvo 27,06 %). Jie net 3 kartus retesni už trumpuosius: $\bar{V}:\check{V}=1:3,08$ (buvo 1:2,70). Pagal eilę balsiai pasiskirsto taip: 40,84 % (buvo 39,59 %) yra priešakiniai, 59,16% – užpakaliniai (buvo 60,41 %). Taigi jų santykis $V^1:V^u=1:1,45$ (buvo $V^1:V^u=1:1,53$). 44,85 % visų vardažodinių šaknų balsių tenka žemutiniams (buvo 49,49 %), likusiąją dalį sudaro vidutinio ir aukšutinio pakilimo balsiai. Nepasikeitė tik vidutinio pakilimo balsių santykis su žemutiniais – 1:2,69. Vidutinių ir aukštutinių balsių santykis dabar yra 1:2,31 (buvo 1:2,69), o žemutiniai balsiai su aukštutiniais santykiauja taip: 1,17:1 (buvo 1,54:1). Taigi, padidėjus balsių /i/, /u/ santykiniam dažnumui, aukštutinių balsių santykio su vidutiniais ir žemutiniais balsiais kontrastas sušvelnėjo.

Priebalsiams tenka 68,34 % visų vardažodžių šaknų fonemų (buvo 71,30 %) . Trankiųjų klasei priklauso 58,34 % priebalsių (buvo 55,88 %), 41,66 % (buvo 44,12 %) sudaro balsingieji. Trankiųjų sprogstamųjų priebalsių santykis su balsingaisiais – beveik vienodas: T:R=1,01:1, tačiau dabar sprogstamieji šiek tiek dažnesni už balsinguosius (buvo T:R=1:1,09). Neabejotina, kad minkštųjų priebalsių poklasio dažnumo sumažėjimas susijęs su minkštojo priebalsio /j/ menkesniu dažnumu. Minkštieji priebalsiai vartojami rečiau už kietuosius – šių poklasių tarpusavio santykis $C':C=1:1,35$ (buvo $C':C=1:1,32$).

4 lentelė. Fonemų pagrindinių poklasių dažnumai (%)

Fonemų poklasiai		kai [i, u]=/j, v/		kai [i, u]=/i, u/		
Balsiai	priešakiniai	trumpieji	7,72	11,33	9,32	12,93
		ilgieji	3,61		3,61	
	užpakaliniai	trumpieji	13,21	17,36	14,58	18,73
		ilgieji	4,15		4,15	
				28,69	31,66	
Trankieji priebalsiai	pučiamieji	kietieji	5,65	11,07	5,65	11,07
		minkštieji	5,42		5,42	
	sprogstamieji	kietieji	18,90	28,80	18,90	28,80
		minkštieji	9,90		9,90	
				71,30	68,34	
Balsingieji priebalsiai	kietieji	16,09	31,43	14,72	28,47	
	minkštieji	15,34		13,75		
Iš viso		100 %		100 %		

Vardažodinių šaknų fonemų pagrindinių poklasių dažnumų skirtumai, kurie atsiranda, pasirinkus alternatyvias sudėtinių dvibalsių fonologines interpretacijas, parodyti 4 lentelėje.

ЕЩЕ О ЧАСТОТНОСТЯХ ФОНЕМ ЛИТОВСКИХ ИМЕННЫХ КОРНЕЙ

Резюме

В статье рассматриваются изменения в частотностях фонем литовских именных корней в зависимости от фонологической интерпретации литовских сложных дифтонгов [au], [ai], [ei], [ui].

LITERATŪRA

Girdenis, 1981 – Girdenis A. Fonologija. V., 1981.

Karosienė, 1987 – Karosienė V. Pirminių vardažodžių šaknų statistinės charakteristikos // Kalbotyra. 1987. T. 38, sąs. 1. P. 44–55.

Pakerys, 1986 – Pakerys A. Lietuvių bendrinės kalbos fonetika. V., 1986.

Tekorius, 1985 – Tekorius A. Zur phonologischen Wertung der litauischen Diphthonge // Baltistica. 1985. T. 21, sąs. 2. P. 125–133.

Грамматика литовского языка, 1985 – Грамматика литовского языка. Вильнюс, 1985.

Vilniaus V. Kapsuko universitetas
Vokiečių kalbos katedra

[teikta
1988 m. sausio 30 d.